

Genetableringen af haven ved møllerboligen i Højer

Reconstruction of the Garden at the Miller's house in Højer

Keywords: Museums; Gardens; Windmills; History; Historical Gardens; Denmark

Inger Lauridsen*

Højer - en lille by bag digerne mod vest

Højer ligger på en lille bakke - en geest-tunge, der fra nordøst strækker sig ud i det flade marskland, lige nord for Vidåens udløb i Vadehavet. Højer som landsby kendes fra den tidligste middelalder, men et overraskende fund i 1990 af en jættestue med ét kammer i Gammelenge umiddelbart nordøst for Højer viser, at der allerede i yngre stenalder har boet mennesker på geest-bakken ved randen af havet.(1).

Højer har haft en omskiftelig tilværelse. Fra at være en bondelandsby med fiskeri som bierhverv, fik byen sin store chance efter midten af 1500-tallet, da Tønder, gennem hertug Hans den Ældres omfattende digebyggeri i 1550'erne, mistede sin direkte adgang til havet. Højer blev ud- og indførselshavn for købstaden Tønder. I 1743 fik Højer formelt status som flække og således privilegier til at drive handel og håndværk. Alt tegnede lyst for byen. Imidlertid dukkede nye vanskeligheder op fra o. 1770 vedrørende udførslen af stude til især Holland. For at kompensere for faldende indtægter og for at søge nye veje, forsøgte man i Højer at sikre en direkte søtrafik-rute til England ved at grave en kanal ud gennem Vadehavet - et foretagende, der ganske mislykkedes, idet kanalen sandede til lige så hurtigt, som man gravede den. Alligevel søgtes Højers status som havneby opretholdt gennem havneanlæg ved Vidåen, dog med svigtende held. Efter afståelsen af Nordslesvig til Preussen i 1864 sank Højer ind en dvaletilstand, der først for alvor ændrede sig efter 1920.

Højer Mølle og møllerbolig

Det var i denne by og underlagt dens vilkår, at møller Carl Emil Roll i 1856 købte Nørremølle, syd for Højer, opført i 1739 tæt ved de daværende sluseporte ved Vidåens udløb. Roll lod Nørremølle nedrive og opførte året efter, i 1857 midt i Højer by, på byens højeste punkt en ny mølle: Højer Mølle, en statelig og stor hollandsk vindmølle, den højeste i Nordeuropa.

Grundstykket købte Roll af Rosina Maria Sophia Reer, enke efter Friedrich Wilhelm Reer for 700 rdl. I salgskontrakten angives arealet til 98 3/4 "roder", hvilket svarer til ca. 2700 m². Kontrakten blev underskrevet 26.maj 1858, og det fremgår, at Roll allerede

da havde opført sin nye mølle.(2) Syd for møllen opførte Carl Emil Roll herefter sin egen bolig i 1859, et velproportioneret hus, grundmuret, hvidpudset og med rødt tegltag. Huset var dengang på ni brede fag, tre fag på hver side af en tre fags frontispice. Huset blev bygget med længderetningen syd/nord, en usædvanlig byggeretning i Vestslesvig, men det skyldes uden tvivl, at Roll har ønsket den bedste mulige sammenhæng mellem mølle, mølleplads og privatbolig. Huset blev opført tæt på grundens vestlige skel ud mod Møllegade, således at hele haven kom til at ligge øst for huset med afgrænsning i nord mod møllepladsen og mølledammen og et stendige med dobbelt hvidmalet låge mod Skolegade i øst.

Den første møllehave

Møllehavens udseende de første ca. 40 år kendes fra et enkelt fotografi, formodentlig fra 1880'erne. Haven var opbygget omkring en midterakse, der fra Skolegade ad en bred havegang førtes op til en halvcirkelformet muret trappe på fire trin til den dobbelte indgangsdør til husets "diele", som forstuen stadig kaldes på Højer-egnen. På hver side af den brede midtergang ses på fotografiet (ill. 1) et halvmåneformet bed omkranset af lave hække af buksbom, hvoraf det ene står tomt, mens det andet synes af være beplantet med roser.

1. Møllerhuset og haven på fotografi fra 1880'erne, mens det første haveanlæg fandtes. (Foto: Højer Lokalhistoriske Arkiv og In-Foto, Højer).

I billedets forgrund, ca. halvvejs mellem huset og det østlige skel forefindes to pæle til tørresnore, hvilket tyder på, at nyttehaven har været at finde øst herfor, altså som vanligt i "bunden" af haven, set fra huset. Det er et morsomt fotografi. Mølleren og hans kone sidder på en hvidmalet bænk op ad husets østlige langvæg, mens en dreng står med en le, parat til at slå græsset nord for det ene af de halvmåneformede bede. Fra husets nordøstlige hjørne til møllepladsen synes at være plantet ca. 8 træer i to rækker, formodentlig lindetræer.

I baggrunden ses møllen med krøjeværk og mindst fem personer på møllens "omgang". Mellem møllen og møllerboligen ses det møllemagasin, der blev opført i 1880'erne, og som stadig findes.

Møllehavens omlægning lige efter år 1900

Formodentlig i et af de første år af det nye århundrede blev møllehaven lagt om. Det nederste stykke af haven mod Skolegade var stadig centreret omkring midtergangen, men ca. halvvejs inde i haven blev der anlagt en cirkelrund græsplæne med fire buede bede, ét i hvert verdenshjørne. Årsagen til omlægningen af haven synes at være, at mølleren havde bygget en åben veranda med lukkede cementbalustre omkring en kort skrå trappe i verandaens nordøstlige hjørne mod haven. Samtidig synes haven at have

2. Møllehaven fotograferet i begyndelsen af 1900-årene, efter omlægningen af møllehaven. Bemærk de halvmåneformede bede i forgrunden, den cirkelformede græsplæne og verandaen med cementbalustre.

(Foto: Lokalthistorisk Arkiv, Højer og In-Foto, Højer).

fået et lysthus syd for den cirkelformede plæne med indgang fra nord og en åben grotte med bæk nord for plænen med indgang mod syd - en solbeskinnet, læfyldt lille plads.

De halvmåneformede bede på begge sider af midtergangen i havens østlige del bevaredes, ligesom området på begge sider heraf fortsat blev brugt som nyttehave med urter og bærbuske. Yderst i det nordøstlige hjørne af haven anlagdes en forhøjning i højde med stendiget, hvor man placerede et bord og et par bænke. Her kunne møllerfamilien sidde og holde øje med, hvem der kom til byen fra nord og til dels fra syd. (ill. 2)

Vi kender denne have fra flere fotografier og fra mundtlige beretninger af bl.a. den sidste møller Rolls datter, der endnu lever i Højer samt fra en nu 95-årig kvinde, der i årene fra 1918-21 var pige i huset hos mølleren.

Årene siden møllehavens omlægning o. 1900 har selvsagt ændret en del detaljer i havens indretning og beplantning. Blandt andet må havens vestlige del være ændret noget, da møllerhuset på et tidspunkt mellem de to verdenskrige blev forlænget både mod nord og mod syd med et dobbelt fag i hver retning. Samtidig formodes det, at også de to små kviste nord og syd for frontispicen blev sat på, sikkert for at øge udnyttelsen af husets tagetage. På et tidspunkt er det ældre lysthus ligeledes revet ned og erstattet med ét, der, indtil renoveringen startede, lå på den tidligere grottes plads.

Højer Mølle omdannes til museum

Højer Mølle forblev i slægten Roll's eje indtil mølledriften indstilledes i 1972, siden 1948 dog i medejerskab med møller Jacob Schmidt. Da møllevirksomheden lukkede i 1972, var møllen i stort forfald, og allerede i 1974 dannede en kreds af Højer-borgere "Fonden til bevarelse af Højer Mølle" hvis formål det var at søge at skaffe midler til møllens restaurering. Ledende i dette arbejde var tidl. boghandler i Højer Tage Bundgaard.

A.P. Møller og Hustru Chastine Mc-Kinney Møllers Fond til almene Formaal gik i 1975 ind og tilbød at betale den samlede restaurering af møllen, der fra 1977 blev drevet som museum af Møllefonden med støtte af en kreds af frivillige. Denne tingenes tilstand vedvarede indtil jan. 1992, hvor Tønder Museum overtog driften af Højer Mølle- og Marskmuseum, møllemuseets officielle navn.

Fonden til bevarelse af Højer Mølle havde ved overtagelsen af møllen også fået forkøbsret til møllerboligen, der indtil 1992 beboedes af møller Jacob Schmidts enke. Imidlertid var det klart, at Fonden til bevarelse af Højer Mølle ikke havde nogen mulighed for at gøre brug af denne forkøbsret. Således var udsigten til en mulig fremtidig offentlig adgang til det samlede møllekompleks usikker.

Skov- og Naturstyrelsen overtager møllerboligen

I 1992 skete der imidlertid det meget glædelige, at Skov- og Naturstyrelsen erhvervede møllerboligen med det formål at indrette den til naturskole. Samtidig havde Styrelsen gennem forhandlinger med Højer Kommune fået udvirket, at kommunen lejede en del af huset, dels til turistkontor for Højer og dels til lokalhistorisk arkiv. Det var tydeligt, at kommunen havde håbet på, at møllehaven kunne inddrages som parkeringsplads midt i byen. Dette modsatte Tønder Museum/Højer Mølle- og Marskmuseum sig og foreslog, at museet fik overdraget haven for dér at genskabe en vestslesvigsk have, således som den nogenlunde havde set ud. Både Skov- og Naturstyrelsen og Højer Kommune var straks lydhøre overfor tanken, og der blev udarbejdet en kontrakt, i følge hvilken Tønder Museum fik overdraget brugsretten over haven mod, at museet sørger for at genetablere og vedligeholde haven.

Hvorledes kunne en mulig rekonstruktion af haven tage sig ud?

Nu var terningerne således kastet for en genskabelse af haven. Spørgsmålet var herefter: hvilken skikkelse skulle denne museumshave have? Skulle man genskabe haven, således som den havde set ud i sine første fyrre år, eller skulle man vælge havens udseende ved omlægningen af den omkring århundredeskiftet?

Sagen blev drøftet, men i museets bevidsthed var der ikke tvivl om, at haven skulle have sin skikkelse fra århundredeskiftet tilbage. Dels fandtes verandaen, der var blevet opført ved århundredeskiftet, endnu som et markant centrum for øjet, og dels var det tydeligt, når man i skrålæs, især forår og efterår, langsomt spadserede gennem den meget tilgroede have, at de fleste bede, blandt andet de halvmåneformede bede var synlige i det græsdekke, der efterhånden dækkede det meste af haven. Nogle af buksbombhækkene fandtes også endnu, selv om de var forgroede og ude af proportioner. Haven havde en umiskendelig "stedets ånd", en aura af autenticitet, som man kunne fornemme med tydelighed, når man indstillede sindet derefter. Benævnelsen "stedets ånd" - *genius loci* - anvender jeg på den måde, begrebet bliver brugt af Knud W. Jensen i hans bog af samme navn. Knud W. Jensen skriver her: "Nu om dage er "stedets ånd" et mangetydigt begreb, uforklarligt uden at være overnaturligt. Det drejer sig ofte om noget menneskeskabt, som opleves i sammenhæng med omgivelserne - naturen eller miljøet, hvor arkitektur og landskab eller bymiljø forener sig til en helhed og derved forstærker vore oplevelser." (min understregning) (3)

Det var fornemmelsen af en "stedets ånd" i haven - af haven fra århundredeskiftet, der gjorde, at vi blev enige om, at vi skulle genskabe denne. Et synspunkt, der let ud fra en almindelig historisk opfattelse af, at man skal gå så langt tilbage som muligt i en rekonstruktion kan imødegås og kritiseres. Men dels var sporene i haven selvsagt fra

den senere have, og dels syntes haven fra århundredeskiftet at have indbygget et mere forgrenet net af stier, således at de mennesker, der senere besøger haven, får en større oplevelse end i den tidlige have.

Rekonstruktionen af haven planlægges

Så snart beslutningen var taget gik vi i gang. Som konsulent valgte museet havekonsulent Olav Nissen fra Ballum, der dels har været konsulent for Jydsk Haveselskab i mange år, og dels som vestslesviger kender egnens havekultur i dette århundrede. Haven blev målt op, og alle de spor, der kunne anes med det blotte øje blev indtegnet og sammenholdt med det billedmateriale, som vi gennem støtte af Folmer Christiansen fra Lokalhistorisk Arkiv samt en dygtig lokal fotograf fik fremskaffet. Disse to mest præcise typer af dokumentation blev endelig sammenholdt med de to ovenfor nævnte mundtlige erindringer af havens udseende før 1920 og i 1930'erne. Ud fra disse oplysninger udfærdigede havekonsulent Olav Nissen herefter den tegning, der danner grundlag for havens fremtidige udseende (ill. 3). Dog var det nødvendigt at ændre nogle detaljer i forhold til den oprindelige have. For eksempel havde haven mod syd og øst altid haft et stendige, mens havens nordlige afgrænsning udgjordes af mølledammen og en stald med plads til et par køer, heste og vogne samt høns. I dag er møllepladsen indrettet som parkeringsplads for Højer Mølle- og Marskmuseum. Det blev derfor besluttet at opføre et dobbeltløbet stendige som havens afgrænsning mod nord, idet det må formodes, at afgrænsningen ville have haft denne karakter, dersom den ikke havde været en del af et samlet møllekompleks. Endvidere besluttedes det ikke at genskabe den lille platform mod Skolegade, fordi man var bange for, at den ville blive brugt som "hængested" i Højers midtby.

Arbejdet med genetableringen af møllehaven

Før arbejdet reelt kunne gå i gang, måtte museet dog afvente, at selve møllerboligen blev grundigt restaureret og indrettet til sine nye formål. Arbejdet hermed stod på i det meste af et år. I byggeperioden var det naturligt, at haven, der alligevel skulle næsten ryddes, blev anvendt som byggeplads.

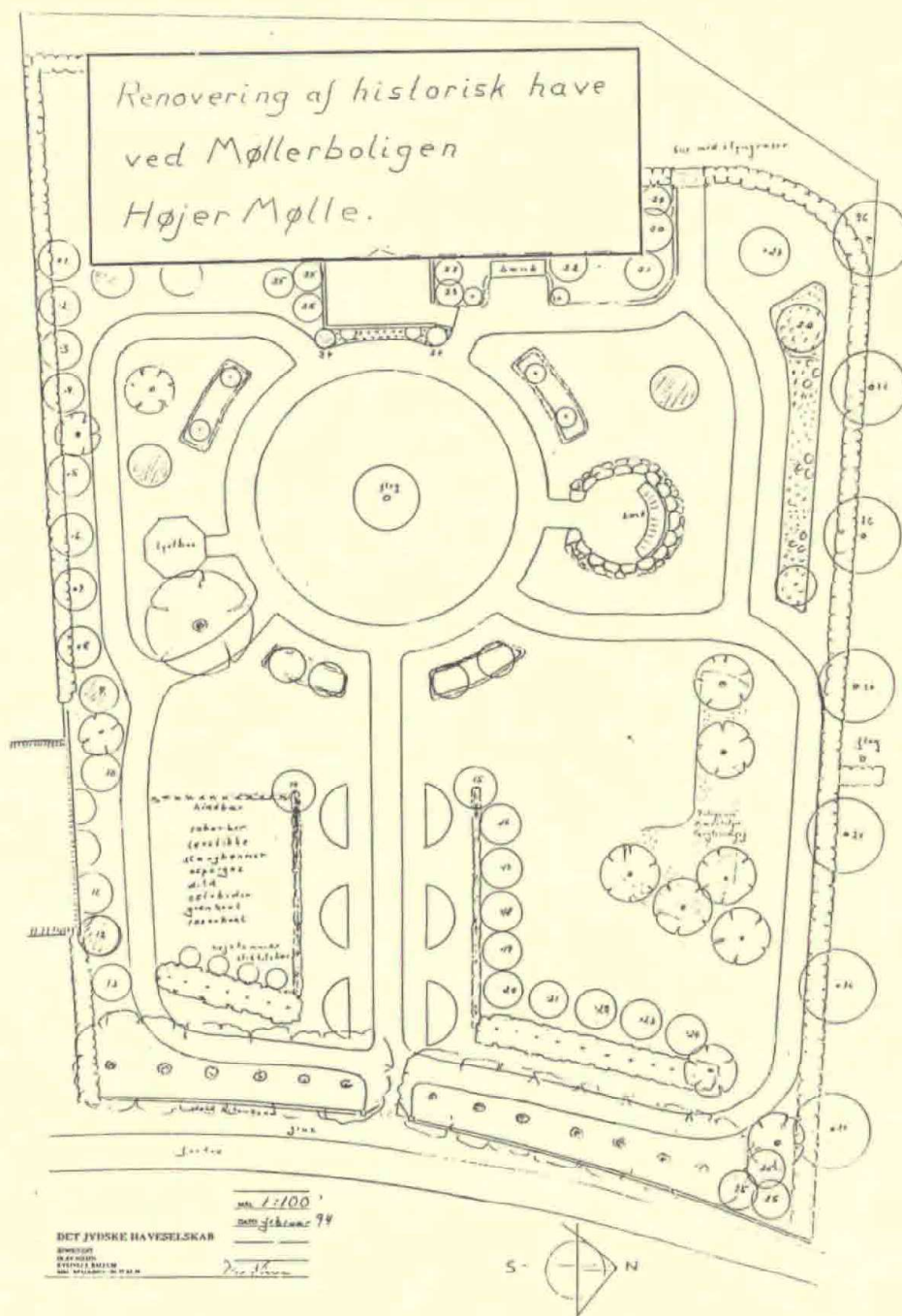
Naturskolen, turistkontoret og lokalhistorisk arkiv blev indviet i efteråret 1994. Samme efterår blev haven ryddet for alle de vildtvoksende træer og buske, der ikke kunne eller skulle bevares, og tidligt i foråret 1995 blev diget mod møllepladsen anlagt. Byggepladsanvendelsen af haven havde imidlertid betydet, at jorden havde faet "traktose", således at den var fuldstændig tung og umulig at bearbejde. Det blev derfor nødvendigt at udsætte anlæget af haven med endnu et halvt år, idet den blev tilsået med lupin og honningurt for at øge jordens porøsitet.

Dog blev en af havens senere attraktioner, en rekonstruktion af et århundredeskifte-lysthus færdigt og opstillet i haven med en festlig indvielse 1.juli 1995. Rislum Fondet, der allerede tidligere havde betænkt haven med penge til forarbejderne til haven donerede materialer til dette lysthus, som tømrermester Hans Petersen, Højer tilbød at tømre som fornemt håndværksmæssigt arbejde. De farvede glasruder i huset blev skaffet med stor hjælp fra glarmester Per Hebsgaard i København, således at lysthuset kunne stå færdigt sommeren 1995, uagtet at haven på det tidspunkt havde forklædt sig som lupin-mark.

Først i dette efterår er det egentlige anlæg af havens græsplæner, stier og bede påbegyndt. Her har møllehaven fået støtte i form af træer fra Fonden for Træer og Miljø samt fra Skov- og Naturstyrelsen samt økonomisk støtte fra Kulturfonden i Sønderjyllands Amt og fra M.Jepsens Fond i Aabenraa. Alle penge til en genetablering af haven er langt fra fundet, men vi håber tiden løser problemet. Museet har stadig ansøgninger inde hos forskellige fonde og håber på positiv respons.

Hvilke planter skal findes i haven?

Beplantningen af Højer Møllehave skal bestå af de plantearter, der vides at have været i haven ved århundredeskiftet eller som vides at have været almindelige i Vestslesvig. I arbejdet med at finde frem til arternes alder, har havekonsulent Olav Nissen udført et meget stort og uegennyttigt arbejde. Langs diget mod syd vil der blive plantet træer som storfrugtet hylde, syren, forsythia, blodhassel, rhododendron. I bedene omkring græsplænen plantes især forskellige typer af højstammede roser, mens bedet omkring flagstangen midt på den cirkelrunde plæne beplantes med Hosta. Omkring verandaen plantes Hydrangea macrophylla og Viburnum. Langs husets østlige langsides anlægges et staudebed med aflæggere af stauder fra haver i Højer, og ved siden af den fremtidige bænk plantes en uægte jasmin. Ved husets nordgavl plantes en rødtjørn og i det langstrakte staudebed langs havens nordre dige plantes foruden stauder - et paradisæbletræ. Omkring grotten plantes forskellige bregnearter og skræpper. Frugtbuskene i den østlige del af haven bliver solbær, røde og hvide ribs, stikkelsbær af forskellige sorter, foruden pære- og æblekvæde. I stedet for udsigtspladsen anlægges i havens nordøstlige hjørne et bed af rhododendron. Rundt om alle bede plantes buksbomhække, der holdes lavt klippet. På diget mod skolegade findes en gammel række lindetræer. Foran disse afslører et fotografi, at der tidligere har været et lavt hvidt stakit. Dette genskabes ikke i første omgang. Derimod klippes lindetræernes fodposer, således at der kan være et relativt frit kig ind i haven fra Skolegade. Syd for midtergangen og den sydlige række af halvmåneformede bede indrettes en køkkenhave, især med kål. Denne del af haven vil blive vedligeholdt af naturskolens elever i sommerhalvåret. En ny række af lindetræer langs diget mod møllepladsen er skænket af Skov- og Naturstyrelsen.

3. Rekonstruktionstegning til genetableringen af Højer Møllehave, udført af havekonsulent Olav Nissen, Ballum. Det er denne plan, der danner grundlag for det nuværende arbejde med haven.

Fælles for havens planter er, at alle arter skal være fra tiden før 1910, der er valgt som skæringsår. Når haven er færdiganlagt, skal der udarbejdes vejrbestandige skilte til formidling af havens vækster. Det er tanken, at betegne alle planter med først det latinske, dernæst det danske og, dersom det findes, det sønderjyske navn. Det er ligeledes tanken i naturskolen at indrette en montre med have- og plantelitteratur, men endnu er der ikke planer om faste omvisninger i haven.

Havens fremtidige pasning

Højer møllehave vil fra sommeren 1996 være en museal have med fri adgang for Højers borgere og byens gæster. Lysthuset vil være åbent i Højer Mølle- og Marskmuseums åbningstid, og gæster vil kunne nyde medbragt kaffe i huset.

Hvorledes haven skal vedligeholdes, er endnu ikke klarlagt. Det er givet, at en museal have som denne vil blive meget arbejdsintensiv. Højer Mølles museumspædagog er uddannet gartner og vil således kunne forestå tilrettelægning af pasningsarbejdet, men det er museets ønske i et samarbejde med Højer kommune at finde en tidligt pensioneret mand, der har lyst til og fornemmelse for et sådant musealt havearbejde.

Fremtiden for Højer Møllehave

Der har været meget arbejde forbundet med projektet, og det har været og er ret vanskeligt at få sponsorer og fonde til at støtte haveprojektet, måske fordi museale haveanlæg ikke altid lyder attraktive i fondsbestyrelsers ører. Desto større glæde har den støtte, som vi har modtaget fra ovenfor nævnte fonde været.

Havens fremtid vil for en del afhænge af, hvorvidt byen og dens offentlige system vil opfatte haven som den er tænkt, som en almennyttig park, hvor man har lyst til at spadserere med familie og gæster. Kun således vil møllehaven kunne genvinde den "stedets ånd", som haven havde, og som på den anden side samtidig vil være en forudsætning for, at haven vil blive brugt.

Tønder Museum/Højer Mølle- og Marskmuseum vil arbejde for, at dette lykkes, samtidig med at haven vil kunne indgå som et aktivt element i det stadig større antal af museale haveanlæg i Danmark.

Noter:

* Direktør, cand.mag. Inger Lauridsen, Tønder Museum.

1. Jørgensen, Erik, 1991: "Marskens sten", om jættestuen i Gammelenge. Skalk 1991 (3):10-13.

2. Håndskrevet kontrakt mellem Rosina Maria Sophia Reer og Carl Emil Roll af 26.maj 1858, findes i Tønder Museums Arkiv, benævnt "Højer Mølles papirer nr. 14",

3. Jensen, Knud W., 1994: "Stedets Ånd", København 1994, s.7.